

ÂL-i İMRÂN SÛRESİ 13. ÂYETTEKİ ZAMİRLERİN MERCIİNE DAİR İHTİLAFLAR VE BUNUN MEÂLLERE YANSIMASI

Haşim Özdaş*

Öz

Müfessirlerin Kur'ân-ı Kerim'i anlamada ihtilafa düşmelerine neden olan birçok sebepten söz edilmektedir. Bu sebeplerden biri de hiç şüphesiz zamirlerin mercii konusudur. Âl-i İmrân sûresi 13. âyette bir grubun diğerini kendilerinin iki katı olarak gördüğü ifade edilmektedir. Ancak âyette yer alan zamirlerin merciiine bağlı olarak kimin kimi bu şekilde gördüğü hususunda farklı değerlendirmeler söz konusu olmuştur. Müfessirlerin kahir ekseriyetine göre iki kat görenler Müslümanlardır; görülenler ise kâfirlerdir. Diğer bazı tefsir âlimleri ise aksi yönde fikir beyan etmişlerdir. Bu iki görüşe aykırı beyanda bulunanlar da olmuştur. Bu ihtilafların yansımaları, meâllerde de görmek mümkündür. Bu çalışmada müfessirlerin Âl-i İmrân sûresi 13. âyette yer alan zamirlerin merciiine dair tercihleri irdelenip, âyetin meâllerdeki tercümesine yer verilecektir. Bütün meâlleri değerlendirmek bir makalenin sınırlarını aşacağından söz konusu âyete dair tercüme örnekleri, belli başlı bazı meâllerden gösterilecektir. Daha sonra elde edilen bilgiler çerçevesinde değerlendirmelerde bulunarak Âl-i İmrân sûresi 13. âyete dair görüş ve tercihlerden hangisinin isabetli olduğu tespit edilmeye gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Âl-i İmrân 13, Zamir, Merci, Meâl.

CONTROVERSIES ABOUT REFERENCE OF PRONOUNS IN 13TH VERSE OF SURAH ÂL 'İMRÂN AND THEIR REFLECTIONS IN QUR'ÂN MEANING

Abstract

A number of reasons causing controversies to understand Holy Qur'ân by exegetes are mentioned. One of these reasons is undoubtedly the subject of reference of pronouns. It is stated in the 13th verse of surah Âl 'İmrân that one group see the other group as their own double. However, it became the matter of controversy in various evaluations about which group see the other in this way with regard to the reference of the pronouns in the verse. According overwhelming majority of exegetes, the group who see the other group is Muslims, while the group who are seen are heretics. On the other hand, the other exegesis scholars stated their views just opposite. There have been some scholars who announced views contradicting the two beforementioned opinions. It is possible to see the reflections of these contradictions in the Qur'ân meanings. In this study, the preferences of the exegetes about the reference of pronouns taking place in the 13th verse of surah Âl 'İmrân will be investigated, and the translation of the verse in various Qur'ân meanings will be given place. Since studying all Qur'ân meaning sources all together in one article will exceed the limit of it, the translation samples will be shown from some certain Qur'ân meaning sources. Then, evaluations will be made within the framework of the information gathered; and it will be tried to find out which views and preferences of the 13th verse of surah Âl 'İmrân are accurate.

Keywords: Exegesis, Âl 'İmrân 13th, Pronoun, Reference, Qur'ân Meaning.

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 23 Ağustos 2020 / 23 August 2020
Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Eylül 2020 / 21 September 2020

BAİD 12
2020

* Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
e-mail: hasimozdas@gmail.com, Orcid ID: <http://orcid.org/0000-0002-4621-435X>

Atf/Citation: Haşim Özdaş, "Âl-i İmrân Sûresi 13. Âyetteki Zamirlerin Merciiine Dair İhtilaflar ve Bunun Meâllere Yansımaları" *BAİD 12* (Aralık 2020): 57 - 75

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Giriş

Az lafız ile çok anlamı ifade etmek demek olan *ihtisâr*, Arap dilinin en belirgin özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bunu sağlayan dilsel araçlardan biri de hiç şüphesiz zamirlerdir. Zamirlerin, ta'zîm veya tahkîr gibi amaçlara matuf olarak zâhir isimlerin yerine kullanıldığı ifade edilmektedir.¹

Zâhir ismin yerini almaları bakımından *mübhem*; farklı mercilere dönmeye muhtemel olmaları bakımından da *müşkil* özelliklere sahip olduğu ifade edilen zamirleri, mercilerine bağlı olarak üç gruba ayırmak mümkündür: Mercii rahatlıkla tespit edilip anlam bakımından herhangi bir ihtilafa sebebiyet vermeyen, mercii hususunda farklı ihtimaller olduğu halde aynı sonuçta birleşen ve mercii hususundaki ihtilafın anlama etki ettiği zamirler.²

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Âl-i İmrân sûresi 13. âyette geçen zamirlerin merciiine dair ihtilaflar, üçüncü kısma dâhildir. Şöyle ki tefsir âlimleri, âyette “*sizin için bir ibret vardır*” anlamındaki *فَذَكَرْنَا لَكُمْ آيَةً* hitabının müminlere, kâfirlere veya Yahudilere yönelik olduğu hususunda farklı açıklamalarda bulunmuşlardır.³ Sözelimi Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53) ile Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) muhatapların müminler olduğunu belirtirken;⁴ Zemahşerî (öl. 538/1144), hitabın Kureyş müşriklerine yönelik olduğunu;⁵ Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767), Ferrâ (öl. 207/822), Taberî (öl. 310/923) ve İbnü'l-Enbârî (öl. 328/940) ise hitabın Yahudilere yapıldığını ifade etmiştir.⁶

Bu çalışmada, Âl-i İmrân sûresi 13. âyette zikredilen zamirlerin merciiine dair birbiriyle tezat teşkil eden ihtilafların Kur'ân metninden mi kaynaklandığı yoksa müfessirlerin farklı sebeplere binaen yaptıkları tercihler sonucu mu ortaya çıktığı irdelenecektir. Ayrıca ilgili âyetin, meâllerde nasıl tercüme edildiğine de

¹ Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 1404), 4/24-25.

² Fatih Tiyek, “Kur'an'da Zamirin Merciiini Tespitteki Bağlamsal Sorun”, *Bilimname* 27/2 (2014), 143-144.

³ Ebü Sa'îd Mühsin b. Muhammed Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî (Kahire - Beyrut: Dârü'l-Kitâb el-Misrî - Dârü'l-Kitâb el-Lübnânî, 1440), 2/1110; Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn 'Atıyye, *el-Müharrarü'l-veciz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 1/406; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 5/39.

⁴ Muhammed b. Yûsuf Ebü Hayyân, *el-Bahrü'l-mühîd*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 2/410.

⁵ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an ḥaḳâiki gâvâmiḳi't-tenzil ve 'uyûni'l-eḳvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1418/1998), 1/531.

⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Tarihî'l-'Arabî, 2002), 1/265; Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1403/1983), 1/195; Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türki (Kahire: Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hicr, 2001), 5/241; Ebü Hayyân, *el-Bahrü'l-mühîd*, 2/410.

yer verilecektir. Ancak bütün meâlleri değerlendirmenin bir makalenin sınırlarını aşacağı muhakkaktır. Bu nedenle âyete dair tercüme örnekleri, herkesin rahatlıkla ulaşabileceği bazı meâllerden verilecektir. Son olarak çalışmamızın konusunu teşkil eden âyetin, aynı konudan söz eden Enfâl sûresi 44. âyeti ile karşılaştırması yapılarak, elde edilen bilgiler çerçevesinde Âl-i İmrân sûresi 13. âyete dair görüş ve tercihlerden hangisinin isabetli olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Âl-i İmrân Sûresi 13. Âyetteki Zamirlerin Mercii

Âl-i İmrân sûresi 13. âyetin Arapçası şöyledir:

فَدَّ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الَّذِينَ الْتَقَوْا فَمِنَّا مَن تَقَاتَلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَهُمْ رَأْيَ الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَن يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ

Âyette geçen “karşı karşıya gelen iki grup” anlamındaki الْتَقَوْا kısmı, erken dönem bütün müfessirler tarafından Müslümanlar ile müşriklerin Bedir’deki karşılaşması şeklinde tefsir edilmiştir.⁷ Buna karşın âyette zikredilenin Bedir savaşına veya Talût ve Calût kıssasında olduğu gibi İslâm öncesi bazı tarihi olaylara işaret olabileceğine değinen Muhammed Abduh (öl. 1905), bunun temsili bir anlatım olduğunu ileri sürmüştür.⁸

Öte yandan âyette hem رَأْيَ الْعَيْنِ fiilinin bir mef’ûl almış olması⁹ hem de رَأْيَ الْعَيْنِ ifadesinin kullanılmış olması nedeniyle, söz konusu fiilin rüya veya benzeri bir şey değil, gözle görmek anlamında olduğu ifade edilmiştir.¹⁰ Buna göre مِثْلَهُمْ lafzı, ikinci mef’ûl değil, رَوْنَهُمْ fiilindeki mansûb (منصوب) zamirden haldir.¹¹ Ayrıca İbn Âmir (öl. 118/736), Ebû Ma’bed İbn Kesîr (öl. 120/738), Ebû Bekir Şu’be (öl. 193/809) rivayetine göre Âsım (öl. 127/745), Ebû ‘Amr (öl. 154/771), Hamza (öl. 156/773) ve Kisâî (öl. 189/805) tarafından gaip يَرَوْنَهُمْ şeklinde okunan lafzın; Ebû Ca’fer (öl. 130/747-48), Ya’kûb (öl. 205/821), Hasan-ı Basrî,¹² Nâfi’ (öl. 169/785) ve Ebân (öl. 163/779-80 [?]) rivayetine göre Âsım tarafından

⁷ bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/265; Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/192; Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1410/1989), 1/117; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/242; Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-‘Azîm müseneden ‘an Rasûli’l-Allah ve’s-sahâbeti ve’t-tâbi’in*, thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 2/605.

⁸ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Hakîm* (Kahire: Dârü’l-Menâr, 1947), 3/234.

⁹ İbn ‘Atiyye, *el-Müharrarü’l-vecîz*, 1/407.

¹⁰ Ebû Muhammed Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Keşf ‘an vücûhi’l-kıraâti’s-seb’ ve ‘ilelihâ ve hücecihâ*, thk. Mühyüddin Ramadan (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1418), 1/337; Abdurrahman b. Muhammed Ebû’l-Berekât İbnü’l-Enbârî, *el-Beyân fî ğerîbi’l-‘râbi’l-Kur’ân*, thk. Taha Abdulhamîd Taha (Kahire: el-Hey’etü’l-Misriyye el-Amme li’l-Kitâb, 1400), 1/193; Kurtubî, *el-Câmi’ li aĥkâmi’l-Kur’ân*, 5/39.

¹¹ Hasan b. Abdüġaffâr Ebû Ali el-Fârîsî, *el-Hücce li’l-kurrâi’s-seb’a*, thk. Bedrüddîn Kahvecî - Beşir Cüveycâtî (Dimaşk: Dârü’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1407), 3/17; Ebû’l-Berekât İbnü’l-Enbârî, *el-Beyân fî ğerîbi’l-‘râbi’l-Kur’ân*, 1/193.

¹² Muhammed Fehd Hârûf, *el-Müyesser fi’l-kıraâti’l-erba’ ‘aşare*, ed. Muhammed Küreyyim Râcih (Dimaşk - Beyrut: Dârü’l-Kelim et-Tayyib, 1420), 66.

muhatap تَرَوْنَهُمْ şeklinde okunduğu ifade edilmiştir.¹³ Diğer bazıları tarafından ise edilgen kalıpta يُرَوْنَهُمْ ve تُرَوْنَهُمْ şeklinde okunduğu belirtilmiştir.¹⁴

Bilmek anlamındaki أَرَى lafzının yakîn noktasında أَرَى lafzından daha güçlü olduğunu ifade eden İbn Cinnî'ye (öl. 392/1002) göre sözü edilen يُرَوْنَهُمْ kırâatı, "onlar öyle tasavvur ettiler" anlamındadır. Çünkü bir şey aynı anda iki şey olmayacağı halde, birden fazla zannedilebilir. Bunun bir benzerini Enfâl sûresi 43. âyette görmek mümkündür.¹⁵ Katâde (öl. 117/735)¹⁶ ile Ebû 'Amr'ın ise تُرَوْنَهُمْ okuyuşuna karşı çıktıkları ifade edilmiştir.¹⁷ Zira her ikisine göre de bunu kabul edebilmek için onların iki katı anlamındaki مَتْلَبُهُمْ terkihi yerine; sizin iki katınız anlamındaki مَتْلَبِكُمْ terkihinin kullanılması gerekirdi.¹⁸

Bunun gibi, cumhur tarafından merfû' (مرفوع) olarak okunan فَنَّةُ lafzının Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721), Hasan-ı Basrî,¹⁹ Zührî (öl. 124/742)²⁰ ve Humeyd (öl. 130/747-48) tarafından مَجْرُور şeklinde mecrûr (مجرور) olarak okunduğu belirtilmiştir.²¹ Buna göre ilgili lafız, iki grup anlamındaki فَنَّتَيْنِ lafzından bedeldir.²² Bunun Arapçaya uygun olduğunu ifade eden Taberî ile Hâkim el-Cüşemî (öl. 494/1101), kırâat imamlarının ötreli kırâatine aykırı olduğu için, bu şekildeki okuyuşa cevaz vermemişlerdir.²³ Son olarak İbnü's-Sümayfi' (öl. 215/830)²⁴ ile İbn Ebî 'Abele (öl. 151/769) tarafından فَنَّةُ şeklindeki mansûb

¹³ Ebû Ali el-Fârîsî, *el-Hüccce li'l-kurrâi's-seb'a*, 3/17; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/244-245; Ebû Zur'a Abdurrahman b. Muhammed İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâat*, thk. Sa'îd el-Afgânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418), 153-154.

¹⁴ bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Merkezu İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1988), 1/361; Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *Mühtaşar fi şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedî'* (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.), 27; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/532; Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*, 5/42.

¹⁵ Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Müh'teseb*, thk. Ali en-Necdî Nâsif vd. (Kahire: Dâru Sezgîn, 1406), 1/154-155.

¹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/251-252.

¹⁷ İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâat*, 154.

¹⁸ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/362; Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*, 5/39.

¹⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, thk. Halid el-Ali (Beyrut: Dâru'l-Me'rife, 1429), 123; Ebü'l-Berekât İbnü'l-Enbârî, *el-Beyân fi gheribi i'râbi'l-Kur'ân*, 1/193; Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*, 5/38.

²⁰ İbn Hâleveyh, *Mühtaşar fi şevâzî'l-Kur'ân*, 27.

²¹ İbn 'Atiyye, *el-Müh'arrarü'l-vecîz*, 1/408; Ebû Hayyân, *el-Baḥrû'l-mühîḥ*, 2/411.

²² bk. Ma'mer b. Müsenna Ebû 'Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.), 1/87; Ebû İshak İbrâhim ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1988), 1/381; Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 123; Ebû Bekir Muhammed b. Kasım İbnü'l-Enbârî, *İdâḥü'l-vaḳf ve'l-ibtidâ*, thk. Mühyüddin Abdurrahman Ramadan (Dimaşk: Mecme'u'l-Lügati'l-'Arabiyye, 1391), 2/570.

²³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/244; Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1108.

²⁴ Ebû Hayyân, *el-Baḥrû'l-mühîḥ*, 2/411.

okuyuşun²⁵ hal veya اَعْنِي lafzının mef'ûlü olabileceği şekilde düşünölebileceği söylenmiştir.²⁶

Âl-i İmrân sûresi 13. âyetin baş tarafındaki muhatap kalıbına uyumdan dolayı hitabın تَرَوْنَهُمْ şeklinde geldiğini ifade eden Mekkî b. Ebû Tâlib'e (öl. 437/1045) göre fail konumundaki vâv (و), Müslümanlara; هُمْ ise müşriklere râcidir. Ayrıca muhatap formundaki okuyuşa göre Müslümanlara râci olan مَنَّانِكُمْ terkinin مَنَّانِكُمْ şeklinde gelmesi gerektiğini, ancak resm-i mushafa muhalif olacağından dolayı böyle bir okuyuşun caiz olmadığını belirten Mekkî b. Ebû Tâlib, hem Arap kelamında hem de Kur'ân-ı Kerim'de çokça kullanılan iltifât sanatı gereği muhataptan gaibe geçiş yapıldığını ifade etmiş, مَنَّانِكُمْ lafzındaki zamire dair ise üç ihtimalden söz etmiştir:

1. Uzak bir ihtimal olmakla beraber zamir müşriklere râcidir. Bu durumda Müslümanlar, müşrikleri mevcutlarının iki katı olarak görüyorlardı.
2. Zamir Müslümanlara râcidir. Ancak bu ihtimale göre Müslümanlar kendilerini mevcut sayılarının iki katı olarak görüyorlardı.
3. Zamir Müslümanlara râcidir. Bu ihtimale göre ise Enfâl sûresi 43-44. âyetlerde de ifade edildiği üzere Müslümanlar, müşrikleri kendi mevcut sayılarının iki katı görüyorlardı.

Kendisinden önceki lafzın gaip olmasından dolayı بَرَوْنَهُمْ fiili de gaip formunda gelmiştir. Buna göre Allah yolunda savaşanlar *görenlerdir*; kâfirlik eden grup ise *görülenlerdir*.

مَنَّانِكُمْ lafzı için ise iki ihtimal söz konusudur:

1. Allah yolunda savaşan grubu göstermektedir. Buna göre haddi zatında kâfirler müminlerin üç katı oldukları halde, Allah tarafında bir destek olsun diye müminler, kâfirleri kendilerinin iki katı olarak görüyorlardı.
2. Kâfirlik eden grubu göstermektedir. Bu ihtimal çok zayıftır. Çünkü Enfâl sûresi 44. âyette belirtildiği üzere kâfirler Müslümanların gözünde çok değil az gösterilmiştir.²⁷

Kısaca Âl-i İmrân sûresi 13. âyette bir grubun diğerini kendilerinin iki katı gördüğü ifade edilmiştir. Ancak zamirin merciine bağlı olarak kimin kimi bu şekilde gördüğü hususunda farklı değerlendirmeler söz konusu olmuştur. Bunları genel olarak şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

²⁵ İbn Hâleveyh, *Mühtasar fi şevâzî'l-Kur'ân*, 27; İbn 'Atiyye, *el-Müharrarü'l-veciz*, 1/408; Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*, 5/38.

²⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/244; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/382; Nehhâs, *İrâbü'l-Kur'ân*, 123; İbnü'l-Enbârî, *İdâhü'l-vaḳf ve'l-ibtidâ*, 2/570.

²⁷ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Keşf 'an vücûhi'l-kıraati's-seb'*, 1/336-337; ayrıca bk. Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*, 5/39-40.

1.1. Zamirin Müslümanlara Râci Olduğu Görüşü

Birçok tefsir âlimi, Âl-i İmrân sûresi 13. âyetteki merfû' vâv zamirinin Müslümanlara râci olduğunu ifade etmekle birlikte müşriklerin Müslümanlar tarafından ne kadar görüldükleri hususunda farklı açıklamalarda bulunmuşlardır. Sözgelimi Müslümanların müşrikleri gördükleri görüşünü benimseyenlerden bazılarına göre müşrikleri sayılarında herhangi bir az gösterme söz konusu olmadan Allah Müslümanlara yardımda bulunmuştur.²⁸ Abdullah b. Abbas'tan (öl. 68/687-88) nakledilen şu rivayetlerin bu anlamda olduğu ifade edilmiştir:

1. "Müslümanlar, müşrikleri 950 olarak gördüler. Müslümanlar ise az olup sayıları 314 idi."²⁹

2. "Âl-i İmrân sûresi 13. âyeti Bedir Gazvesi'ndeki hafifletme hakkında nâzil olmuştur. O gün, müminlerin sayısı 313; müşriklerin sayısı ise 626 idi. Allah müminleri destekledi. İşte bu, müminlere bir hafifletmeydi." Taberî, bu rivayetin, Bedir'deki müşriklerin sayısına dair 1000 veya 900-1000 şeklindeki rivayetlere aykırı olduğunu belirtmiştir.³⁰

Öte yandan Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledilen şu rivayete göre müşriklerin Müslümanlara az gösterilmesi iki defa olmuştur: "Biz müşriklere ilk baktığımızda onları kendimizin iki katı olarak görüyorduk. Daha sonraları ise sayımıza eşit şekilde gördük." Bedir savaşı bağlamında söylenen bu rivayete göre Müslümanlar, müşrikleri ilkin takriben 600, daha sonraları ise onları kendi sayıları olan 300 küsur olarak gördüler. Taberî, bu rivayeti şöyle açıklamıştır: Âl-i İmrân sûresi 13. âyet gereği, Müslümanlar müşrikleri kendilerinin iki katı; Enfâl sûresi 44. âyet gereği de kendileri kadar gördüler.³¹

Sözü edilen âyetlerin, İbn Mes'ûd'dan nakledilen rivayetin son kısmını destekleyecek bir anlam ihtiva etmediğini, dolayısıyla gerek mevzubahis edilen rivayetin gerekse Taberî'nin buna dair açıklamasının isabetli olmadığını düşünmekteyiz. Çünkü Enfâl sûresi 44. âyette her iki grubun da karşı tarafa az gösterildiği, Âl-i İmrân 13. âyette ise bu az gösterilmenin Müslümanların müşrikleri kendilerinin iki katı olarak gördükleri şeklinde beyan edilmiştir. Dolayısıyla müşriklerin Müslümanlara kendi sayıları kadar gösterildiği açıklaması, isabetli olmasa gerektir.

Yukarıda aktarılan kırâatlerden يَرَوْنَهُمْ kırâatını tercih eden Taberî'ye göre müşriklerin az gösterilmesi üç defa olmuştur. İlkin, Müslümanlar tarafından kendilerinin iki katı; daha sonra kendileriyle aynı sayıda; en sonda ise

²⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/246.

²⁹ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/194.

³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/246-247.

³¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/245-246.

Müslümanlardan daha az gösterildiler.³² Öyle anlaşılıyor ki Taberî, âyetlerdeki ifadelerden değil, konuya dair İbn Mes'ûd'dan nakledilen şu rivayetten hareketle bu sonuca varmıştır: “Müşrikler, Bedir gününde gözümüze az gösterildiler. Öyle ki yanımdaki birine, bunları yetmiş kadar görüyorsun değil mi? diye sorduğumda şöyle dedi: ‘Onları yüz kadar görüyorum.’ Müşriklerden esir aldığımız birine sayılarını sorduğumuzda ‘bin kişi’ oldukları cevabını verdi.”³³

İbn Keysân'a (öl. 320/932 [?]) göre her ne kadar muhatap değişse de hem يَرَوْنَهُمْ hem de تَرَوْنَهُمْ kırâatinde müşrikler az gösterildi. Şöyle ki; يَرَوْنَهُمْ şeklindeki okuyuşa göre هُمْ zamiri, وَأَخْرَى كَافِرَةٌ terkibine; مِثْلَهُمْ lafzındaki هُمْ zamiri ise فِتْنَةٌ تَقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ bölümüne râcidir. Buna göre sayıları 314 olan Müslümanlar, sayıları 950 olan müşrikleri, kendilerinin iki misli yani 600 küsur olarak görüyorlardı. Yahudilere hitap olan تَرَوْنَهُمْ fiilindeki هُمْ zamiri, وَأَخْرَى كَافِرَةٌ terkibine; مِثْلَهُمْ lafzındaki هُمْ zamiri ise فِتْنَةٌ تَقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ bölümüne râcidir. Cümlenin bağlamı yani âyetin وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَاءُ delâlet etmektedir. Buna göre sayıları Müslümanların üç katı olan müşrikler, Müslümanlara kendilerinin iki katı olarak gösterildi.³⁴

Muhatap formundaki تَرَوْنَهُمْ kırâatinde merfû' zamir olan vâvın Müslümanları, mansûb هُمْ zamirinin ise müşrikleri gösterdiğini belirten Ebû Ali el-Fârisî'ye (öl. 377/987) göre âyetin anlamı şöyledir: “Siz Müslümanlar, müşrikleri kendinizin iki misli olarak görüyordunuz.” Diğer bir ifadeyle 950 savaşçıdan oluşan müşrik ordusu, Müslümanlar tarafından 600 küsur olarak görülüyordu. Müslümanların sayısı, müşriklere 300'den daha az gösterildi. Bütün bunlar, Enfâl sûresi 66. âyet gereğiydi. Bu nedenle müşrikler, son âyette ifade edilen sayı kadar Müslümanlara gösterildi. Aynı anlam, Enfâl sûresi 44. âyette de belirtilmektedir.³⁵

Fail konumundaki vâvın Müslümanlara; birinci هُمْ zamirinin kâfirlere; ikinci هُمْ zamirinin ise yine Müslümanlara râci olduğunu belirten İbn 'Atiyye'ye (öl. 541/1147) göre Müslümanlar kâfirleri kendilerinin iki katı gördüler.³⁶

1.2. Zamirin Müşriklere Râci Olduğu Görüşü

Süddî (öl. 127/745),³⁷ Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), Ebüssüûd Efendi (öl. 982/1574) ve İbn 'Âşûr (öl. 1973) gibi bazı tefsir âlimlerine göre müşrikler, Müslümanları kendilerinin iki katı görüyorlardı. Âyette söz edilen

³² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/251.

³³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/251.

³⁴ Ebû'l-Hasan b. Keysân en-Nahvî İbn Keysân, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuha*, thk. Muhammed Mahmûd Muhammed Sabrî el-Cubbe (Kahire: Mektebetü'l-İmam el-Buhârî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2013), 372-373; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/362-363.

³⁵ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hüccce li'l-kurrâi's-seb'a*, 3/20-21.

³⁶ İbn 'Atiyye, *el-Müḥarrarü'l-veciz*, 1/407.

³⁷ Mahmûd b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûḥü'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 3/96.

“sizin için bir ibret vardır” anlamındaki *قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ* hitabının Kureyş müşriklerine yönelik olup, karşı karşıya gelen iki topluluk anlamındaki *فَتَيْنِ النَّعْتَا* ifadesinin ise Müslümanlar ile müşriklerin Bedir Gazvesi’nde karşılaşması şeklinde açıklayan Zemahşerî’ye göre *يَرَوْنَهُمْ* fiilindeki birinci zamir olan *vâv* ile *مِثْلِهِمْ* lafzındaki *هُم* zamirleri müşriklere; fiildeki *هُم* ikinci zamiri ise Müslümanlara râcidir. Muhatap formundaki *تَرَوْنَهُمْ* kırâatının da bu anlamı desteklediğini ifade eden Zemahşerî’ye göre âyetin anlamı şöyledir: “Müşrikler, Müslümanları kendilerinin iki katı; iki bin civarında görüyorlardı.”³⁸ Tefsirinde bu ihtimale yer veren Taberî, böyle bir yaklaşımın Enfâl sûresi 44. âyetinin zâhirine aykırı olduğunu belirtmiştir. Zira söz konusu âyette her bir grubun diğerinin gözünde az gösterildiği ifade edilmiştir.³⁹

Ayrıca *مِثْلِهِمْ* lafzındaki *هُم* zamirinin, Müslümanlara râci olabileceğine değinen Zemahşerî, bu durumda âyetin şu anlamda olacağını belirtmiştir: “Müşrikler, Müslümanları iki kat yani altı yüz yirmi kûsur olarak görüyorlardı.” Zemahşerî, aynı konudan bahseden Enfâl sûresi 44. âyette zikredilen “sizi de onların gözlerine az göstermişti” *وَيُقَلِّبُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ* kısmıyla çelişki arz eder şeklindeki itiraza şöyle cevap vermiştir: Müslümanlar ilk başlarda müşriklerin gözlerinde az gösterilince cesaretlendiler. Karşı karşıya geldiklerinde ise gözlerinde çok gösterildiler ve böylece yenildiler. Buna göre az ve çok gösterme farklı zaman dilimlerinde olmuştur.⁴⁰

Âyetin dilsel açıdan, görenlerin müşrikler veya Müslümanlar oldukları hususunda iki anlama hamledilebileceğini ifade eden Fahreddin er-Râzî aşağıdaki gerekçelerden dolayı birinci ihtimali tercih etmiştir:

1. Diğer de kâfirdi anlamındaki *وَأُخْرَى كَافِرَةٌ* ifadesi, *يَرَوْنَ* fiilindeki öznenin müşrikler olduğunu göstermektedir.
2. *قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ* ifadesinin muhatabı, müşriklerdir. *تَرَوْنَهُمْ* şeklindeki kırâat de bunlara yöneliktir. Bu nedenle anlam şöyledir: “Ey Kureyş müşrikleri! Siz Müslümanları iki katı olarak görüyordunuz.”
3. Yüce Allah, iki grubun karşılaşmasını kâfirler için bir ibret kılmıştır. Bunun aleyhlerinde delil olabilmesi için kâfirlerin bu durumu müşahede ediyor olmaları gerekir.⁴¹

Zemahşerî ile Fahreddin er-Râzî tarafından savunulan görüş, Ebüssuûd Efendi tarafından da kabul görmüştür. Nitekim söz konusu âyette geçen merfû’ zamirin müşrikleri; mansûb zamirin Müslümanları; mecrûr zamirin ise müşrikleri

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/531.

³⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/250-251.

⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/531, 2/586-587.

⁴¹ Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Tefsîrû’l-kebîr* (Beyrut: Darü’l-Fikr, 1401/1981), 7/207-208.

gösterdiği yaklaşımını tercih eden Ebüssuûd Efendi, görmenin bazıları tarafından değil, o grubun bütün fertleri tarafından görüldüğüne delâlet etmesi için fiilin *يَرُونَ* çoğul formunda geldiğini ifade etmiştir. Buna göre 1000'e yakın olan müşrikler, Müslümanları 2000 civarında görüyorlardı.⁴² Son olarak İbn 'Âşûr'a göre Âl-i İmrân sûresi 13. âyeti çarpışma anından; Enfâl sûresi 43-44. âyetleri çarpışma öncesindeki durumdan söz etmektedir. Dolayısıyla birinci âyete göre müşrikler, Müslümanları kendilerinin iki katı; ikinci âyete göre ise olduğundan az görüyorlardı.⁴³

1.3. Zamirin Yahudilere Râci Olduğu Görüşü

Âyette sözü edilen “sizin için bir ibret vardır” anlamındaki *فَ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ* hitabın Yahudilere yönelik olduğunu ifade eden Mukâtil b. Süleymân'a göre *يَرُونَهُمْ* terkipteki merfû' zamir Yahudilere; mansûb zamir müşriklere; mecrûr zamir ise Müslümanlara râcidir. Buna göre Yahudiler, kâfirleri Müslümanların iki katı olarak görüyorlardı. Çünkü kâfirlerin sayısı 700; Müslümanların sayısı ise 313 idi.⁴⁴ Mukâtil'in bu yorumuna göre herhangi bir azaltma söz konusu olmamıştır. Ancak onun bu yorumunun, Enfâl sûresi 43-44. âyetlerin tefsiri bağlamında yaptığı açıklamalarla çeliştiğini belirtmek gerekir.⁴⁵

Âl-i İmrân 13. âyetini Müslümanlar ile müşriklerin Bedir'deki karşılaşması şeklinde tefsir eden Ferrâ'ya göre gerek *فَ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ* bölümü, gerekse *يَرُونَهُمْ* fiili, Yahudilere yöneliktir. Bu durumda iltifât sanatı gereği, birinci şahıstan üçüncü şahsa geçiş yapılmıştır. Ona göre bu fiilin faili Müslümanlar da olabilir. Bu durumda fiildeki birinci zamir Müslümanları; ikinci zamir olan *هُمْ* ise müşrikleri göstermektedir. Ayrıca Ferrâ'ya göre *تَرُونَهُمْ* şeklindeki kırâatte de muhataplar Yahudilerdir. Dolayısıyla birinci zamir olan *وَهُمْ*, Yahudileri göstermektedir. Ayrıca Ferrâ, İbn Abbas'tan nakledilen şu rivayete ihtiyatla yaklaşmıştır: “Müşriklerin sayısı 950 olduğu halde, Müslümanlar onları 600 olarak gördüler.” Ona göre İbn Abbas'tan aktarılan şu rivayet daha isabetli görünmektedir: “Müslümanlar, müşrikleri 950 olarak gördüler. Müslümanlar ise az sayıda 314 kişi idiler.” Bu nedenle Yahudilere hitaben şöyle denilmiştir: *فَ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ* yani Müslümanlar az olup müşriklerin çokluğunda sizin için bir ibret vardı. Ferrâ, nasıl olur da *يَرُونَهُمْ* ifadesinden üç katı anlaşılabilir şeklindeki soruya ise şöyle cevap vermiştir: Bir kölesi olan kişi, bunun gibi birine ihtiyacım var dediğinde, iki kişiye yani hem ona hem de onun gibi birine ihtiyaç duyuyor, demektedir. Kölem gibi iki dengine ihtiyaç duyuyorum, dediğinde ise aslında üç köleye ihtiyacım var,

⁴² Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'aqlî's-selîm ilâ mezâyâ'l-'Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 2/12-13.

⁴³ Muhammed Tahir İbn 'Âşûr, *Tefsîrû't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Darü't-Tunusiyye, 1984), 3/177.

⁴⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/265-266.

⁴⁵ bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/117.

demektedir. Aynı şekilde **أَرَأَيْتُمْ** sözü, sizi bir kat olarak görüyorum, demek olduğu gibi, **أَرَأَيْتُمْ** sözü de sizi iki kat olarak görüyorum, demektir. Âl-i İmrân sûresi 13 ile Enfâl sûresi 43-44. âyetleri arasında görünen çelişkiyi ise şöyle gidermeye çalışmıştır: Birinci âyet, Müslümanlardan, ikinci âyet ise kâfirlerden söz etmektedir. Zaten bu söz de üç olan bir şeyi iki görüyorum şeklinde değil, sizin çokluğunuzu az görüyorum kullanımında olduğu gibi, bana kolay gelir anlamındadır.⁴⁶ Kısaca Ferrâ'ya göre ne Müslümanlar müşrikleri ne de müşrikler Müslümanları mevcut sayılarından az gördüler.

Zeccâc (öl. 311/923), Ferrâ'nın yukarıda değinilen bu çıkarımına şöyle karşı çıkmıştır: Bir şeyin misli, onun dengidir. İki misli ise iki dengidir. Dolayısıyla **مِثْلَهُمْ** lafzı, üç değil, iki kat anlamındadır. Zeccâc'a göre Ferrâ'nın Müslümanlar ile müşriklerin mevcuttaki sayılarından hareketle yaptığı bu değerlendirme, gerek lafız gerekse delâlet açısından geçersizdir. Çünkü müşriklerin Müslümanlar tarafından mevcut sayıları kadar görülmesinde bir ibret söz konusu değildir. Kısaca Zeccâc'a göre Yüce Allah müşriklere Müslümanları 314 olan sayılarından daha az gösterdi. 950 olan müşrikleri de Müslümanlara kendilerinin iki katı olarak gösterdi. Enfâl sûresi 44. âyet de bu anlamı teyit etmektedir.⁴⁷ Zeccâc'ın bu tespitleri doğrudur. Ancak Âl-i İmrân sûresi 13. âyetinin müşriklerin Müslümanları ne kadar gördüklerine dair herhangi bir bildirimde bulunmadığını ifade etmek isteriz.

Daha önce değinildiği üzere **يَرَوْنَهُمْ** şeklinde okunan lafız, bazı kırâat imamları tarafından **تَرَوْنَهُمْ** şeklinde okunmuştur. Son okuyuşa göre zamir Yahudilere râcidir. Dolayısıyla göz kararıyla müşrikleri Müslümanların iki katı olarak görenler Yahudilerdir. Buna göre Yûnus sûresi 22. âyette olduğu gibi, burada da muhataptan gaibe geçiş yapılmıştır.⁴⁸

Toparlayacak olursak, cumhurun **يَرَوْنَهُمْ** şeklindeki okuyuşuna bağlı olarak âyette geçen zamirlerin merciiine dair şu ihtimallerden söz edilmiştir:⁴⁹

Zamirlerin Mercii					Anlama Etkisi
	كُم	يَرَوْنَ	هُمْ	مِثْلَهُمْ	Anlam
1.	Müminler	Müminler	Kâfirler	Kâfirler	Müminler, kâfirleri 2000 civarında görüyorlardı.

⁴⁶ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/193-195.

⁴⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/381-382.

⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/249-250.

⁴⁹ bk. Ahmed b. Yûsuf Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maşûn fî 'ulûmi'l-Kitâb'l-'Azîz*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, ts.), 3/51-52.

2.	Müminler	Kâfirler	Müminler	Müminler	Kâfirler, müminleri kendilerinin iki katı, yani 600 küsur olarak görüyorlardı.
3.	Müminler	Kâfirler	Müminler	Kâfirler	Kâfirler, müminleri olduğundan fazla 2000 olarak görüyorlardı.
4.	Kâfirler	Kâfirler	Kâfirler	Kâfirler	Kâfirler, kendilerini 2000 küsur olarak görüyorlardı.
5.	Kâfirler	Kâfirler	Kâfirler	Müminler	Kâfirler, kendilerini müminleri iki katı 600 küsur olarak görüyorlardı.

Ayrıca yedi kırâat imamından Nâfi' ile Yakûb (öl. 205/821) ve öğrencisi Sehl'in (öl. 255/869) تَرَوْنَهُمْ şeklinde okuyuşuna bağlı olarak da şu sekiz ihtimalden söz edilmiştir:⁵⁰

Zamirlerin Mercii					Anlama Etkisi
	هُمْ	تَرَوْنَهُمْ	هُمْ	مِنَهُمْ	Anlam
1.	Müminler	Müminler	Kâfirler	Kâfirler	Müminler, kâfirleri 2000 civarında görüyorlardı.
2.	Müminler	Müminler	Kâfirler	Müminler	Müminler, kâfirleri olduğundan az, kendilerinin iki katı olarak görüyorlardı.
3.	Kâfirler	Kâfirler	Müminler	Müminler	Kâfirler, müminleri olduğundan fazla iki kat olarak görüyorlardı.
4.	Kâfirler	Kâfirler	Müminler	Kâfirler	Kâfirler, müminleri 2000 küsur olarak görüyorlardı.
5.	Yahudiler	Yahudiler	Müminler	Müminler	Şayet görseydiniz, müminleri kendilerinin iki katı olarak görürdünüz.

⁵⁰ bk. Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maşûn*, 3/47-51.

6.	Yahudiler	Yahudiler	Kâfirler	Kâfirler	Kâfirler, Yahudilerin gözlerinde kendilerinin iki katı olarak göründüler.
7.	Yahudiler	Yahudiler	Müminler	Kâfirler	Yahudiler, müminleri kâfirlerin iki katı olarak görüyorlardı.
8.	Yahudiler	Yahudiler	Kâfirler	Müminler	Şayet görseydiniz, kâfirleri, müminlerin iki katı olarak görürdünüz.

2. Âyetin Meâllerdeki Tercümesi

Müfessirlerin Âl-i İmrân sûresi 13. âyetinde geçen **يَرَوْنَهُمْ مِّنْأَنفِهِمْ** zamirlerin mercine dair ihtilaflarının yansımasını, ülkemizde birçok okuyucusu olan meâllerde de görmek mümkündür. Nitekim ilgili ifadeler, bazı meâllerde müfessirlerin kahir ekseriyetinin tercihine uygun olarak müminlerin, kâfirleri müminlerin iki katı gördüğü şeklinde tercüme edilirken diğer birçok meâlde cumhurun tercihine aykırı olarak âyetin bu bölümü, kâfirlerin müminleri kendilerinin iki katı gördüğü şeklinde tercüme edilmiştir. Çalışmamızın bu kısmında her iki tercihe dair bazı örneklerle yer vermek istiyoruz.

2.1. Müminlerin Kâfirleri Gördüğüne Dair Çeviriler

Müminlerin, kâfirleri müminlerin iki katı gördüğü tercihe göre merfû' zamir Müslümanları, mansûb zamir müşrikleri, mecrûr zamir ise Müslümanları göstermektedir. Bu tercihi, Muhammed Esed (öl. 1992), Ahmet Varol, Ali Fikri Yavuz ve Abdulaziz Bayındır tarafından hazırlanan meâllerde görmek mümkündür. Konunun fazla uzamaması için bu çalışmalardan iki örneğe yer vermekle iktifa etmek istiyoruz:

Muhammed Esed: *“Savaşta karşı karşıya gelen iki orduda sizin için bir işaret vardı: bir ordu Allah için savaşırken diğeri O’nu inkâr ediyordu. [Öncekiler,] kendi gözleriyle diğer tarafı kendilerinin iki misli (kalabalık) gördüler: Ama Allah, dilediğini yardımıyla güçlendirir. Bakın, bunda göreceğ gözleri olan herkes için muhakkak bir ders vardır.”*⁵¹

Abdulaziz Bayındır: *“(Bedir’de) Karşı karşıya gelen o iki orduda, sizin için bir belge vardır. Biri Allah yolunda savaşanlar, diğeri ise âyetleri görmezlikte direnenler topluluğuydu. (Müminler) onları göz kararıyla kendilerinin iki katı*

⁵¹ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2015), Âl-i İmrân 3/13.

görüyordu. Allah, doğru tercihte bulunanı kendi yardımı ile destekler. İleri görüşlüler için bunda bir ibret vardır.”⁵²

2.2. Kâfirlerin Müminleri Gördüğüne Dair Çeviriler

Kâfirlerin müminleri kendilerinin iki katı gördüğü tercihinin göre merfû’ zamir müşrikleri, mansûb ve mecrûr zamirler ise Müslümanları göstermektedir. Bu tercihi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (öl. 1942), Hasan Basri Çantay (öl. 1964), Ömer Nasuhi Bilmen (öl. 1971), Süleyman Ateş, Salih Akdemir (öl. 2014), heyet tarafından hazırlanan *Kur’an Yolu* ile Diyanet Vakfı Meali, Halil Altuntaş ile Muzaffer Şahin, M. Sait Şimşek, Bayraktar Bayraklı ve Mustafa Öztürk tarafından hazırlanan meâllerde görmek mümkündür. Konunun fazla uzamaması için bu çalışmalardan bazılarında yer vermekle iktifa etmek istiyoruz:

Elmalılı Hamdi Yazır: *“Muhakkak bir ayet oldu size, çarpışan iki cemiyette; bir cemiyet Allah yolunda vuruşuyordu, diğeri de kâfir! Onları göz göre_(göre) kendilerinin iki misli görüyorlardı, Allah da nusretiyle (yardımıyla) dilediğini teyid buyuruyordu. Görecek gözleri olanlar için elbette bunda şüphesiz bir ibret var!”⁵³*

Bu meâlden anlaşılan müşrikler, Müslümanları iki kat olarak görüyorlardı. Ancak âyete dair böyle bir yaklaşımın şu âyetin çevirisiyle uyum arz etmediğini söylemek mümkündür: *“Ve o vakit ki karşılaştığınız sıra onları sizin gözlerinizde azaltıyor, sizi de onların gözlerinde azaltıyordu, çünkü Allah o fiile çıkarılmış olan emri yerine getirecekti, öyle ya bütün işler Allaha irca’ olunur.”⁵⁴*

Salih Akdemir: *“Karşı karşıya gelen iki toplulukta sizin için ibret vardır. Biri Allah yolunda savaşmaktadır; diğeri ise inkârcıdır. Onlar, onları gözleriyle kendilerinin iki katı görüyorlardı. Allah, dilediğini yardımıyla destekler. Bunda basiret sahibi olanlar için bir ibret vardır.”⁵⁵*

Bu meâle göre karşılaşma esnasında kâfirler, müminleri görüyorlardı. Ancak müminleri mevcut sayılarını iki katı olan 600 küsur mü yoksa kendilerinin iki katı yani 2000 civarında mı gördükleri noktasında bir belirsizliğin olduğunu söylemek mümkündür. Her hâlükârda söz konusu çevirinin aynı konunun anlatıldığı şu çeviriyle çeliştiğini ifade etmek isteriz: *“Hani Allah, onlarla karşılaştığınızda, olmasını [dilediği] bir işi gerçekleştirmek için, bir yandan, onları size gözlerinizde az gösterirken diğer yandan da sizi de onların gözlerinde azaltıyordu; ancak sonunda bütün işler Allah’a döndürülecektir.”⁵⁶*

⁵² Süleymaniye Vakfı Meali, çev. Abdulaziz Bayındır (Erişim 19 Mayıs 2020), Âl-i İmrân 3/13.

⁵³ *Kur’ân-ı Kerîm ve Meâlî*, çev. Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı (İstanbul: İslamoğlu Yayıncılık, 1993), Âl-i İmrân 3/13.

⁵⁴ *Kur’ân-ı Kerîm ve Meâlî*, el-Enfâl 8/44.

⁵⁵ *Son Çağrı Kur’an*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), Âl-i İmrân 3/13.

⁵⁶ *Son Çağrı Kur’an*, el-Enfâl 8/44.

Kur'an Yolu Meâli: *"(Bedir'de) karşı karşıya gelen şu iki grupta sizin için büyük bir ibret vardır: Biri Allah yolunda çarpışan (mümin) grup, diğeri ise gözleriyle bunları kendilerinin iki misli imiş gibi gören kâfir grup. Allah dilediğini yardımıyla destekler. Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır."*⁵⁷ Dipnotta ise şu açıklamaya yer verilmiştir: "Müfessirlerin genel kanaatine göre bu âyette geçen 'iki grup' tan maksat Bedir Savaşı'nda karşı karşıya gelen Müslümanlarla Mekke müşrikleridir. Ancak karşı tarafı kendilerinin iki katı olarak görenlerin hangi taraf ve 'iki kat' tan maksadın ne olduğu hususunda farklı açıklamalar yapılmıştır. (krş. 8/5-12, 41-44)."

Bu açıklamaya yer verenlerin, âyetin çevirisinde şu görüşü esas aldıkları görülmektedir: "Kâfir grup, müminleri kendilerinin iki misli imiş gibi yani 600 küsur olarak görmekteydiler." Ancak aynı sûrenin 5-12. âyetlerinin, söz konusu çeviriyi hiçbir surette desteklemediğini, Enfâl sûresi 44. âyete verilen şu meâlin ise Âl-i İmrân 13. âyetin çevirisiyle çeliştiğini ifade etmek isteriz: "O, karşılaştığınızda da sizin gözünüzde onları az gösteriyordu, onların gözünde de sizi az gösteriyordu ki, Allah olmasını murat ettiği şeyi gerçekleştirdi; zaten bütün işler Allah'a döner." Öyle görünüyor ki ilgili meâli hazırlayanlar, gerekli karşılaştırmayı yapmamışlardır. Bu nedenle de âyetler birbiriyle çelişir bir hal almıştır.

Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin: *"Şüphesiz, karşı karşıya gelen iki toplulukta sizin için bir ibret vardır: Bir topluluk Allah yolunda çarpışıyordu. Öteki ise kâfirdi. (Onları) göz bakışıyla kendilerinin iki katı görüyorlardı. Allah da dilediğini yardımıyla destekliyordu. Basireti olanlar için bunda elbette ibret vardır."*⁵⁸

Bu çeviriyi şöyle anlamak mümkündür: "Müşrikler, Müslümanları mevcut sayılarının iki misli olarak görüyorlardı." Fakat âyete dair şu açıklamanın bu anlam ile çeliştiğini söylemek mümkündür: "Bu âyet, mü'minlerin kendilerinin sayıca üç katı olan müşriklere karşı Bedir'de kazandıkları zafere işaret etmektedir. Müşrikler, kendilerini tahminen mü'minlerin iki katı olarak görüyor ve sayıca fazla oluşlarına güveniyorlardı. Oysa bu zâhirî bir sayı üstünlüğü idi. Zira Enfâl sûresinin 9. âyetinde de işaret edildiği gibi, Allah mü'minleri bin melek ile desteklemişti." Aslında bu açıklamaya şaşmamak mümkün değildir. Zira kişi kendisini değil, karşıdakini olduğundan az ya da fazla tahmin edebilir. Ayrıca yukarıda verilen meâli şöyle de anlamak mümkündür: "Müşrikler, onları yani Müslümanları, kendilerinin yani müşriklerin iki katı olarak göüyorlardı." Bu durumda da söz konusu anlam ile açıklama birbiriyle çelişmektedir. Sonuç

⁵⁷ Kur'an Yolu Meâli, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), Âl-i İmrân 3/13.

⁵⁸ Kur'an-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Âl-i İmrân 3/13.

olarak ne parantez içi '(Onları)' ilavesi, ne de açıklama bölümü, yanlış tercih sonucu yapılan meâli doğru anlamamıza katkı sunmaktadır.

M. Sait Şimşek: *"Karşı karşıya gelen iki toplulukta sizin için bir ibret vardır: 'Onlardan biri, Allah yolunda vuruşan bir topluluktu; diğeri ise berikilerin, göz görmesi ile kendilerinden iki kat fazla gördükleri kâfir bir topluluktu.' Elbette Allah, dilediğini yardımıyla destekler. Kuşkusuz bunda akıl sahipleri için alınacak bir ibret vardır."*⁵⁹

Şimşek, âyetin tefsiri kısmında şu açıklamaya yer vermiştir: "...karşı tarafı kendilerinin iki katı olarak görenler inanmayan topluluk değil, inanan topluluktur. Aslında anlatımdan da bunun inanan topluluk olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü âyetin anlatımının merkezinde, inananlar topluluğunun durumu vardır. O halde 'görüyorlardı' fiilinin faili/öznesi inanan topluluktur."⁶⁰ Fakat altı çizili ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla, karşı tarafı kendilerinin iki katı görenler, Müslümanlar değil, kâfirlerdir.

Mustafa Öztürk: *"Savaşmak üzere [Bedir'de] karşı karşıya gelen iki orduda sizin için büyük bir ibret vardır. Şöyle ki o iki ordudan biri Allah yolunda savaşıyordu. Diğeri ise kâfirlerden oluşuyordu. Kâfirler Allah yolunda savaştığı müminleri kendilerinin iki katı görüyorlardı. İşte Allah dilediği kimseleri/müminleri lütf ve inayetiyle böyle destekler. Hiç şüphesiz bunda büyük bir ibret var, fakat bunu basiret sahibi kimseler anlar."*⁶¹

Aynı konudan söz eden Enfâl sûresi 44. âyeti ise Öztürk tarafından şöyle tercüme edilmiştir: *"[Ey Müminler!] Hani hatırlarsanız, Allah [Bedir'de savaş kızıışmadan önce kalplerinize verdiği metanet ve cesaret duygusuyla] düşmanları sizin gözünüzde az gösteriyor, sizi de onların gözünde küçümseterek az gösteriyordu; [ama onlar savaş esnasında sizi kendilerinden daha kalabalık bir ordu olarak görüyorlardı]. Allah müşrikleri helak ve hüsrana uğratıp sizi zafere ulaştırmak için böyle yaptı. Çünkü olup biten her şey sebep ve sonuç itibarıyla Allah'ın iradesi dâhilinde cereyan eder."*⁶²

Öyle görünüyor ki çeviride Zemaşerî, Fahreddin er-Râzî, Ebüssuûd Efendi ve İbn 'Âşûr gibi tefsir âlimlerinin tercihi esas alınmıştır. Dolayısıyla çarpışma anıyla irtibatlandırılan Âl-i İmran 13. âyete göre kâfirler, Müslümanları takriben iki bin olarak görüyorlardı. Çarpışma öncesiyle bağlantılı görülen Enfâl sûresi 44. âyete göre ise gruplar birbirlerini olduğundan az görüyordu. Bu çevirinin iç tutarlılık bakımından diğeri meâllerden daha tutarlı olduğunu söylemek mümkündür.

⁵⁹ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan, 2012), 1/322.

⁶⁰ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 1/322-323.

⁶¹ *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, çev. Mustafa Öztürk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), Âl-i İmran 3/13.

⁶² *Kur'an-ı Kerim Meali*, el-Enfâl 8/44.

Sonuç

Her dilde olduğu gibi Arapçada da zâhir isimlerin yerine zamirler kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de yer alan bazı zamirler, dilsel açıdan farklı ihtimallere açıktır. Söz konusu ihtimallere göre âyet, farklı anlamlara gelebilmektedir. Dolayısıyla zamirin merciiini tespit etmenin âyetten murad edilene doğru anlamaya vesile olan önemli unsurlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Âl-i İmrân sûresi 13. âyette dört zamir yer almaktadır. Tefsir kaynaklarında bu zamirlerin merciiine bağlı olarak birbiriyle uyum arz etmeyen farklı ihtimallerden söz edilmiştir. Bunu beş ihtimal dahilinde ifade etmek mümkündür:

Birincisi, *يَرَوْنَهُمْ* fiilindeki merfû' olan *vâv* zamiri müşrikleri; mansûb zamir Müslümanları; *مِنَّا* terki bindeki mecrûr zamir ise müşrikleri göstermektedir. Buna göre 1000 civarında olan müşrikler, Müslümanları 2000 olarak görüyorlardı. Fakat bu yorumun aynı konudan söz eden Enfâl sûresi 44. âyetle uyum arz etmediğini söylemek mümkündür.

İkincisi, fail konumundaki merfû' zamir Müslümanları; mansûb ve mecrûr zamirler ise müşrikleri göstermektedir. Buna göre Müslümanlar, müşrikleri mevcut sayılarından bir kat fazla olacak şekilde yani 2000 olarak görüyorlardı. Tefsir kaynaklarında kaydedilen bu yorumun tutarlı bir yanının olmadığı belirtilmek gerekir. Çünkü böyle bir yorum, hem Enfâl sûresi 44. âyete hem de kâfirlerin Müslümanlar tarafından az görüldüğünü bildiren rivayetlere aykırıdır. Ayrıca bu yorumu esas alarak âyete meâl veren bir çalışmayla karşılaşmadığımızı ifade etmek isteriz.

Üçüncüsü, “*Sizin için bir ibret vardır*” anlamındaki *فَدَكَانَ لَكُمْ آيَةٌ* hitabın Yahudilere yönelik olduğunu savunanlara göre merfû' zamir Müslümanları; mansûb zamir müşrikleri; mecrûr zamir ise Müslümanları göstermektedir. Erken dönem tefsir âlimlerinden Mukâtil b. Süleymân ile Ferrâ tarafından benimsenen bu yoruma göre Yahudiler, güç ve kuvvet noktasında müşrikleri, Müslümanları iki katı olarak görüyorlardı. Bu yorumu esas alıp âyete meâl veren bir çalışmayla da karşılaşmadığımızı ifade etmek isteriz.

Dördüncüsü, merfû' zamir müşrikleri; mansûb ve mecrûr zamirler ise Müslümanları göstermektedir. Buna göre müşrikler, mevcutları 300 küsur olan Müslümanları 600 küsur olarak gördüler. Süddî, Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Ebüssuûd Efendi ve İbn 'Âşûr gibi müfessirler tarafından tercih edilen bu yorum, incelediğimiz birçok meâl çalışmasında esas alınmıştır. Fakat birinci yoruma yöneltile eleştirinin bu yorum için de söz konusu olduğunu ifade etmek isteriz. Bunun yanı sıra az ve çok göstermenin farklı zaman dilimlerinde olduğu şeklindeki açıklamanın sözü edilen çelişkiyi ortadan kaldıracak nitelikte olmadığını düşünmekteyiz. Zira her iki âyette de çarpışmayı dolayısıyla

savaşmayı ifade eden التقي fiili kullanılmıştır. Bu da her iki âyette ifade edilenin farklı zamanlarda değil, karşılaşma anında da devam ettiğini göstermektedir.

Beşincisi, merfû' zamir Müslümanları; mansûb zamir müşrikleri; mecrûr zamir ise Müslümanları göstermektedir. Buna göre sayıları 300 küsur olan Müslümanlar, müşrikleri mevcut sayılarından az yani kendi sayılarının iki katı olan 600 küsur olarak görmekteydiler.

Kanaatimizce Enfâl sûresi 44. âyetinin yanı sıra aynı sûrenin 66. âyeti de son yorumun doğruluğunu teyit etmektedir. Zira Enfâl sûresi 66. âyeti gereği, düşman iki kattan fazla olmadığı durumlarda Müslümanlar savaşmak zorundaydılar. Fakat müşrik ordusu gerçekte Müslümanların üç katı idi. Bu nedenle Müslümanlara kendilerinin iki katı olarak gösterildi. Bu hususu biraz açacak olursak; birçok müfessirin de ifade ettiği gibi, Enfâl sûresi 44. âyeti, Âl-i İmrân sûresi 13. âyetinin anlamını belirlemektedir. Şöyle ki Enfâl sûresi 44. âyette, karşılaşma anında, müşriklerin Müslümanların gözlerinde az; Müslümanların da müşriklerin gözlerinde az gösterildiği bildirilmektedir. Buna göre her iki grup da karşıdakini olduğundan az görmekteydi. Bunun böyle olması Enfâl sûresinin 66. âyetinin hükmü gereği idi. Çünkü ilgili âyete göre kararlılık göstermeleri durumunda savaşta 100 müminin 200 kâfiri yeneceği bildirilmişti. Ancak rivayetlere göre Bedir savaşında müminler 300 küsur, müşrikler ise 1000 kadardı. Müminlerin morallerinin bozulmaması ve savaşa karşı çekişen davranmaları için Yüce Allah, düşmanın sayısını müminlere az göstermişti. Bu nedenle Âl-i İmrân sûresi 13. âyette belirtildiği üzere müminler, müşrikleri kendilerinin üç değil, iki katı görüyorlardı. Bu da olduğundan daha az gördüler anlamına gelmektedir. Buna mukabil müşrikler de müminleri olduğundan daha az görüyorlardı. Bu da müşriklerin korkuya kapılıp savaşmaktan vazgeçmemeleri içindi. Sonuç olarak Âl-i İmrân 13. âyette geçen يَرَوْنَهُمْ مِثْلَهُمْ şeklinde ifade “Kâfirler, müminleri kendilerinin iki katı görüyordu” değil, “Müminler, kâfirleri kendilerinin iki katı görüyordu” anlamındadır. Aksi takdirde ilgili âyet ile Enfâl sûresi 43-44. âyetleri arasında çelişki meydana gelecektir.

Kaynakça

- Âlûsî, Mahmûd b. Abdullah. *Rûhü'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Meşânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Ebû Ali el-Fârisî, Hasan b. Abdügaffâr. *el-Hüccce li'l-kurrâi's-seb'a*. thk. Bedrüddîn Kahvecî - Beşir Cüveycâtî. 7 Cilt. Dimaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1407.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-mühîd*. thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. Müsenna. *Mecâzü'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.
- Ebû'l-Berekât İbnü'l-Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed. *el-Beyân fî gerîbi i'râbi'l-Kur'ân*. thk. Taha Abdulhamîd Taha. 2 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Amme li'l-Kitâb, 1400.
- Ebüsşuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-'Arabî, ts.

- Kur'ân-ı Kerîm ve Meâli.* çev. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. İstanbul: İslamoğlu Yayıncılık, 1993.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir.* çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 9. Basım, 2015.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân.* 3 Cilt. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403/1983.
- Hâkim el-Cüşemî, Ebû Sa'îd Mühsin b. Muhammed. *et-Tehzîb fi't-tefsîr.* thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî. 10 Cilt. Kahire - Beyrut: Dârü'l-Kitâb el-Misrî - Dârü'l-Kitâb el-Lübnânî, 1440.
- Hârûf, Muhammed Fehd. *el-Müeyesser fi'l-kıraâtî'l-erba' 'aşare.* ed. Muhammed Küreyyim Râcih. Dimaşk - Beyrut: Dârü'l-Kelim et-Tayyib, 1420.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsîrû't-tahrîr ve't-tenvîr.* 30 Cilt. Tunus: Darü't-Tunusiyye, 1984.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Müharrarü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz.* thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osman. *el-Müh'teseb.* thk. Ali en-Necdî Nâsif vd. 2 Cilt. Kahire: Dâru Sezgin, 2. Basım, 1406.
- İbn Ebû Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm müseneden 'an Rasûli'l-Allah ve's-şahâbeti ve't-tâbi'in.* thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke: Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *Müh'taşar fi şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedî'.* Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.
- İbn Keysân, Ebû'l-Hasan b. Keysân en-Nahvî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh.* thk. Muhammed Mahmûd Muhammed Sabrî el-Cubbe. Kahire: Mektebetü'l-İmam el-Buhârî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2013.
- İbn Zencele, Ebû Zur'a Abdurrahman b. Muhammed. *Hüccetü'l-kıraât.* thk. Sa'îd el-Afgânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1418.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. Kasım. *İdâhü'l-vakf ve'l-ibtidâ.* thk. Mühyüddin Abdurrahman Ramadan. 2 Cilt. Dimaşk: Mecme'u'l-Lügati'l-'Arabiyye, 1391.
- Kur'an Yolu Meâli.* çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân.* thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib Hammûş. *el-Keşf 'an vücûhi'l-kıraâtî's-seb' ve 'ilelihâ ve hücecihâ.* thk. Mühyüddin Ramadan. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1418.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân.* thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Tarihî'l-'Arabî, 2002.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *İ'râbü'l-Kur'ân.* thk. Halid el-Ali. Beyrut: Dârü'l-Me'rife, 2. Basım, 1429.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm.* thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Merkezi İhyâi't-Türâsî'l-İslâmî, 1988.
- Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri.* çev. Mustafa Öztürk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Kur'an-ı Kerim Meâli.* çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Tefsîrû'l-kebir.* 32 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1401/1981.
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Hakîm.* 12 Cilt. Kahire: Dârü'l-Menâr, 1947.
- San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîrû'l-Kur'ân.* thk. Mustafa Müslim Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1989.
- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf. *ed-Dürri'l-maşûn fî ulûmi'l-Kitâb'l-'Azîz.* thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 Cilt. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, ts.
- Son Çağrı Kur'an.* çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2009.

- Şimşek, M. Sait. *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan, 2012.
- Süleymaniye Vakfı Meali*. çev. Abdulaziz Bayındır, Erişim 19 Mayıs 2020.
<https://www.suleymaniyevakfimeali.com>
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirasâtî'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hicr, 2001.
- Tiyek, Fatih. "Kur'an'da Zamirin Merciiini Tespitteki Bağlamsal Sorun". *Bilimname* 27/2 (2014), 141-157.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmiği't-tenzil ve 'uyûni'l-eķâvil fi vücûhi't-te'vil*. thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1418/1998.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu Dârü't-Türâs, 3. Basım, 1404.